National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2026; 1(64): 308-312
© 2026 NJHSR
www.sanskritarticle.com

मामिना साहुः
विद्यावारिधिः शोधच्छात्री,
अद्वैतवेदान्तविभागः,
श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
श्रीविहार, पुरी, ओडिशा

Correspondence:
मामिना साहुः
विद्यावारिधिः शोधच्छात्री,
अद्वैतवेदान्तविभागः,
श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
श्रीविहार, पुरी, ओडिशा

संसारोच्छेदो मुक्तिः

मामिना साहुः

दर्शनस्य उपयोगिता अपि अत्यन्तं व्यापकीभूतास्ति। दर्शनं मानवजीवनं दिशानिर्देशं करोति, तस्य चिन्तनशक्तिं विकासयति, नैतिकमूल्यानि दृढीकुरुते, तथा जीवनस्य गूढप्रश्नानां समाधानं ददाति। आधुनिककाले अपि दर्शनशास्त्रं विज्ञानस्य, समाजशास्त्रस्य, मनोविज्ञानस्य च सह समन्वयेन मानवजीवनं समृद्धं करोति। संसारः इति शब्दस्य व्युत्पत्तिः संसरणं संसारः इति। यत्र जीवः स्वकर्मफलभोगाय नानायोनिषु भ्रमति, स एव संसारः। अस्मिन् प्रपञ्चे त्रिविधं दुःखं वर्तते- आध्यात्मिकम्, आधिभौतिकम्, आधिदैविकं च। एतस्य दुःखमयसंसारस्य मूलम् 'अविद्या' अज्ञानम्। अविद्या एव अस्मिता-राग-द्वेषादीनां प्रसवभूमिः। संसारोच्छेदः नाम न केवलं शरीरत्यागः, अपितु तस्य अविद्यात्मकबीजस्य विनाशः, येन पुनः जन्मनः सम्भावना न तिष्ठति। न्यायदर्शने संसारोच्छेदः 'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायाद-पवर्गः' इति सूत्रेण स्पष्टीकृतः। यदा मिथ्याज्ञानं नश्यति, तदा दोषाः राग-द्वेष-मोहाः नश्यन्ति, ततः प्रवृत्तिः न भवति, प्रवृत्त्याभावे जन्माभावः, जन्माभावे च दुःखस्य आत्यन्तिकीनिवृत्तिः भवति। अद्वैतदर्शने संसारः 'अध्यासः' मन्यते। रज्जौ सर्पभ्रमवत् आत्मनि अनात्मनः जगतः प्रतीतिः भवति। यदा वेदान्तवाक्यजन्यं ज्ञानं जायते, तदा अविद्यायाः उच्छेदः भवति। अस्मिन् मते 'मुक्तिः' न आगन्तुकः पदार्थः, अपितु आत्मनः स्वरूपमेव। संसारवृक्षस्य छेदनप्रक्रियाश्रीमद्भगवद्गीतायाः पञ्चदशाध्याये संसारः एकः 'अश्वत्थवृक्षः' इव वर्णितः, यस्य मूलानि उपरि सन्ति ब्रह्म, शाखाः च अधः जीवाः। अस्य वृक्षस्य उच्छेदः केन शस्त्रेण भवति? "अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा।"[1] अर्थात्, वैराग्यरूपिणा शस्त्रेण संसारवृक्षस्य छेदनं कृत्वा तस्य परमपदस्य मार्गः अन्वेषणीयः, यस्मात् पुनः व्यावृत्तिः न भवति। संसारोच्छेदाय प्रमुखाणि त्रीणि सोपानानि सन्ति।

श्रवणम् - उपनिषदां वेदान्तवाक्यानां च गुरुमुखात् श्रवणम्।
मननम् - श्रुतस्य विषयस्य युक्तिभिः चिन्तनम्।
निदिध्यासनम् - तस्मिन्नेव सत्ये निरन्तरं एकाग्रता।

आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः"[2] एतानि आत्मसाक्षात्कारस्य साधनानि। जीवन्मुक्तिः विदेहमुक्तिश्चसंसारोच्छेदस्य द्वौ स्तरौ स्तः। जीवन्मुक्तिः अस्मिन् देहे स्थिते अपि संसारस्य मायातः उच्छेदः। यथा दग्धं बीजं पुनरङ्कुरं न जनयति, तथा ज्ञानिनः कर्माणि फलदाने असमर्थानि भवन्ति । विदेहमुक्तिः प्रारब्धकर्मणां क्षये सति शरीरपातान्तरं पुनः जन्म न प्राप्नोति, अयं आत्यन्तिकः संसारोच्छेदः। संसारोच्छेदः न तु शून्यता, अपितु अनन्त-आनन्द-स्वरूपस्य आत्मनः उपलब्धिः अस्ति। यदा अहङ्कारस्य नाशः भवति, तदैव संसारस्य उच्छेदः सम्भवति। "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः"।[3] ज्ञानोदये सति हृदयग्रन्थिः अज्ञानं भिद्यते, संसाराङ्कुराः नश्यन्ति च।

योगदर्शनदृष्ट्या संसारोच्छेदः -

योगदर्शने संसारः 'दुःखमयः' इति स्वीकृतः। तत्र उक्तम्- "परिणामतापसंस्कारदुः खैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः"[४] इति। अतः योगिनः कृते सर्वमपि दुःखमेव, तस्य उच्छेदः हानम् एव परमोद्देश्यम्। योगदर्शने चिकित्साशास्त्रवत् चत्वारः व्यूहाः सन्ति-

क. हेयम् - दुःखम् संसारः।
ख. हेतुः - अविद्या प्रकृति-पुरुषयोः संयोगः।
ग. हानम् - मुक्तिः संसारोच्छेदः।
घ. हानोपायः - विवेकख्यातिः योगसाधना।

यदा योगाभ्यासेन अष्टाङ्गयोगेन चित्तवृत्तीनां निरोधः भवति, तदा 'द्रष्टा' पुरुषः स्वरूपे प्रतिष्ठितः भवति। एषा एव कैवल्यावस्था, यत्र संसारस्य समूलमुच्छेदः जायते। “तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्”[५] चित्तवृत्तिनिरोधे सति आत्मा स्वरूपे तिष्ठति। कर्मसिद्धान्तदृष्ट्या संसारोच्छेदः संसारचक्रं कर्म-वासना-पुनर्जन्म इति त्रिभिः कीलैः सम्बद्धम् अस्ति। कर्मसिद्धान्तानुसारं यावत्पर्यन्तं कर्माशयाः अवशिष्टाः सन्ति, तावत्पर्यन्तं संसारोच्छेदः न सम्भवति। जन्मायुर्भोगाः क्लेशमूलाः कर्माशयाः दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयाः भवन्ति। सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः[६]। अर्थात् अविद्यारूपिणि मूले सति एव जन्मादयः भवन्ति। ज्ञानरूपिणा अग्निना यदा अविद्यादयः क्लेशाः दग्धबीजवत् भवन्ति, तदा ते पुनः संसाररूपिणम् अङ्कुरं जनयितुं न शक्नुवन्ति। “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा”[७] । मुक्तेः प्रमुखाणि साधनानि योगमार्गेण।

क. यम-नियमादयः - नैतिकशुद्धिः।
ख. प्राणायाम-प्रत्याहारादयः - अन्तर्मुखता।
ग. समाधिः - प्रज्ञायाः उदयः, यया 'ऋतम्भरा प्रज्ञा' प्राप्यते। एषा प्रज्ञा एव संसारस्य मिथ्यासंस्कारान् नाशयति। “ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा”[८] । संसारोच्छेदः नाम न तु पलायनम्, अपितु चित्तस्य सा अवस्था यत्र बाह्यविषयाणां प्रभावः अन्तः न पतति। योगिनां मते "संसारः चित्तमेव", अतः चित्तस्य शुद्धौ लये वा संसारस्य उच्छेदः स्वतः एव जायते।

भक्तिमार्गदृष्ट्या संसारोच्छेदो मुक्तिः इति विषयस्य शास्त्रीयविवेचनम्भक्तिमार्गे संसारस्य उच्छेदः न केवलं ज्ञानस्य विषयः, अपितु भगवतः अनुग्रहस्य परिणामः मन्यते। अत्र भक्तस्य पुरुषार्थस्य अपेक्षया भगवतः शरणागतिः प्रमुखा अस्ति। “सा त्वस्मिन् परमप्रेमरूपा”[९] । संसारस्य बन्धनं माया च भक्तिशास्त्रेषु संसारः भगवतः माया इति कथ्यते। इयं माया दुरत्यया पारगन्तुं कठिना अस्ति। भगवान् श्रीकृष्णेन गीतायाम् उक्तम्- "दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया।मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते॥"[१०] अत्र 'तरन्ति' इत्यस्य अर्थः संसारस्य उच्छेदः एव। यदा भक्तः भगवन्तं शरणागतिं गच्छति, तदा मायायाः बन्धनं स्वतः एव शिथिलं भवति।

संसारोच्छेदस्य साधनम् -

अनन्यभक्तिः अर्थात् भक्तिमार्गे ज्ञान-वैराग्ययोः अपेक्षया प्रेम श्रेष्ठं साधनम्। यदा चित्तं भगवति अनुरक्तं भवति, तदा विषयाणां संसारस्य उपरि तस्य रुचिः नश्यति। एतदेव वैराग्यमस्ति। श्रीमद्भागवतपुराणानुसारं यदा भक्तः भगवतः कथां शृणोति, तदा तस्य हृदयग्रन्थिः भिद्यते, कर्माणि च क्षीयन्ते। श्रीवैष्णवदर्शने भरन्यासः एव संसारोच्छेदस्य सुलभः मार्गः उक्तः। भक्तिमार्गे मुक्तिः न केवलं लयात्मकः अपितु भगवतः सेवात्मिका अवस्था। संसारस्य जन्म-मृत्यु-भयस्य उच्छेदः भूत्वा भक्तः भगवतः नित्यधाम्नि प्रविशति। अत्र पञ्चविधा मुक्तिः प्रोक्ता।

क. सालोक्यम् - भगवतः लोके निवासः।
ख. सार्ष्टिः - भगवत्सदृशं ऐश्वर्यम्।
ग. सामीप्यम् - भगवतः निकटे स्थितिः।
घ. सारूप्यम् - भगवत्सदृशं रूपम्।
ङ. सायुज्यम् - भगवति लयः अद्वैतभावेन।[११]

नामसङ्कीर्तनस्य महत्त्वम्कलियुगे संसारसागरस्य तरणार्थं 'नाम' एव परमनौका अस्ति। "हरेर्नाम एव केवलम्" इति घोषेण सह भक्तिशास्त्रं वदति यत् भगवन्नाम्नः उच्चारणेन पापानि कर्माणि च दह्यन्ते, येन संसारस्य बीजमेव नश्यति[१२]। भक्तिमार्गे संसारोच्छेदः 'सहजः' अस्ति। यथा सूर्योदये सति अन्धकारः स्वतः एव नश्यति, तथा हृदये भगवद्भक्तेः उदये सति संसाररूपी-अन्धकारः उच्छिन्नः भवति।

अद्वैतवेदान्तदृष्ट्या संसारोच्छेदः -

संसारस्य मिथ्यात्वम् अद्वैतवेदान्तस्य मूलस्तम्भूतम् - "ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः"। अस्मिन् मते संसारः परमार्थतः नास्ति। यथा मन्दान्धकारे रज्जौ सर्पस्य प्रतीतिः भवति, तथैव आत्मनि अज्ञानात् जगतः संसारस्य आरोपः भवति। अतः संसारोच्छेदः नाम तस्य बाधः, न तु अभावः। अविद्या संसारस्य बीजं अविद्या अस्ति। अस्याः द्वे शक्ती भवतः - आवरणशक्तिः या आत्मनः वास्तविकं स्वरूपं छादयति। विक्षेपशक्तिः या आत्मनि जगत्-जीव-ईश्वर इति प्रपञ्चं कल्पयति। अतएव, यावत्पर्यन्तमविद्या तिष्ठति, तावत्पर्यन्तं जन्म-मरणरूपः संसारः न निवर्तते। संसारोच्छेदस्य एकमात्रं साधनं ज्ञानम्। अद्वैतवेदान्ते कर्मणा वा भक्त्या वा साक्षात् मोक्षः न भवति, किन्तु ज्ञानादेव तु कैवल्यम् इति सिद्धान्तः अस्ति। "तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय॥"[१३] यथा प्रकाशेन विना अन्धकारः न नश्यति, तथा आत्मज्ञानं विना संसारोच्छेदः न सम्भवति। यदा गुरुमुखात् "तत्त्वमसि" इति महावाक्यस्य बोधः भवति, तदा 'अहं ब्रह्मास्मि' इति वृत्तिः जायते, यया अविद्या समूलं नश्यति। “चित्तस्य शुद्धये कर्म न तु वस्तूपलब्धये। वस्तुसिद्धिर्विचारेण न किञ्चित्कर्मकोटिभिः॥”[१४] इति उच्छेदस्य स्वरूपं कथमित्युक्ते अद्वैतवेदान्ते संसारोच्छेदः प्रध्वंसाभावः नास्ति। यदा ज्ञानं भवति, तदा ज्ञानी जानाति यत् संसारः कदापि नासीत्, न अस्ति, न च भविष्यति । एषः एव बाधः उच्यते। यथा स्वप्नादुत्थितः पुरुषः जानाति यत् स्वप्नप्रपञ्चः मिथ्या आसीत्, तथैव ब्रह्मज्ञानी संसारं मिथ्या पश्यति[१५]। जीवन्मुक्तिः संसारोच्छेदस्य उदाहरणम् अद्वैतवेदान्तस्य वैशिष्ट्यम् अस्ति 'जीवन्मुक्तिः'। यस्य अविद्या विनष्टा, तस्य कृते शरीरस्थितौ अपि संसारस्य उच्छेदः जातः। सः शरीरे तिष्ठन् अपि संसारे न बध्यते। तस्य प्रारब्धकर्माणि केवलं

देहधारणार्थं तिष्ठन्ति, यथा भ्रमणात् परं चक्रं किञ्चित्कालं भ्रमति[१६]। 'कुलालचक्रवत्' इति। ज्ञानिनः देहधारणं केवलं प्रारब्धसंस्कारवशात् भवति, न तु नवीनबन्धनाय।

विशिष्टाद्वैतदृष्ट्या संसारोच्छेदः -

विशिष्टाद्वैतमते जगत् मिथ्या नास्ति, अपितु सत्यमस्ति। जीवः चित्, जगत् अचित् च ईश्वरस्य ब्रह्मणः शरीरभूतौ स्तः। संसारः नाम जीवस्य कर्मफलवशात् प्रकृत्या सह संयोगः। अविद्या कर्मरूपा अस्ति, या जीवस्य 'धर्मभूतज्ञानम्' सङ्कोचयति। 'अविद्या कर्मसंज्ञा'[१७] इति संसारोच्छेदस्य कारणं भगवत्प्रसादः। अद्वैतवत् केवलं ज्ञानात् संसारोच्छेदः न भवति। रामानुजमते ज्ञानं नाम भक्तिरूपापन्नं ज्ञानम्। यदा जीवः अनन्यभक्त्या भगवन्तं भजति, तदा प्रसन्नः भगवान् जीवस्य कर्माणि नाशयति "कर्मणा बध्यते जन्तुः विद्यया च विमुच्यते"[१८] इत्यत्र विद्या नाम उपासना।

विशिष्टाद्वैते 'जीवन्मुक्तिः' न स्वीक्रियते। संसारस्य आत्यन्तिकः उच्छेदः देहपातान्तरमेव भवति, यदा जीवः अर्चिरादिमार्गेण वैकुण्ठं गच्छति। तत्र गतः जीवः संसारचक्रं न प्रविशति। भगवता सह एकीभावः किन्तु जीवस्य अस्तित्वं पृथक् तिष्ठति, सः ब्रह्मसदृशम् आनन्दम् अनुभवति। 'जगद्व्यापारवर्जम्'[१९]। संसारोच्छेदार्थं ज्ञान-कर्म-भक्तियोगे असमर्थानां कृते 'प्रपत्तिः' शरणागतिः परमं साधनम्। "सकृदेव प्रपन्नाय" इति न्यायेन भगवतः शरणं गतः जीवः संसारभयात् मुक्तः भवति। उच्छेदस्य फलं वर्तते यत् कैङ्कर्यम्मुक्तिः न तु शून्यता, अपितु भगवतः 'नित्यकैङ्कर्यम्'। संसारोच्छेदस्य अनन्तरं जीवः दिव्यशरीरं धृत्वा भगवतः नित्यलीलासु सम्मिलितः भवति।

द्वैतवेदान्तदृष्ट्या संसारोच्छेदः -

द्वैतदर्शने संसारः 'मिथ्या' नास्ति, अपितु सत्यमस्ति। अद्वैतवत् अत्र जगत् भ्रमात्मकं न मन्यते। संसारः नाम जीवस्य अनादि-अविद्या-कर्म-सम्बन्धः, येन सः देहेन्द्रियादिषु 'अहं-मम' इति अभिमानं करोति। 'स्वतन्त्रमस्वतन्त्रं च द्विविधं तत्त्वमिष्यते'[२०] द्वैतदर्शने जीवः स्वभावतः 'अस्वतन्त्रः' अस्ति। बन्धनं मोक्षश्च ईश्वरस्य विष्णोः अधीनौ स्तः। जीवः यदा आत्मानं स्वतन्त्रं मन्यते, तदैव सः संसारे बध्यते। भगवतः 'माया' इच्छाशक्तिः एव जीवं संसारे आवृणोति। संसारोच्छेदस्य मार्गः 'अमलभक्तिः'। मध्वमते संसारोच्छेदः केवलं ज्ञानेन न भवति, अपितु भगवतः 'प्रसादेन' एव सम्भवति। सः प्रसादः कथं लभ्यते ? "माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः। स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तया मुक्तिर्न चान्यथा॥"[२१] अर्थात्, भगवतः माहात्म्यं ज्ञात्वा तस्मिन् अत्यन्तं स्नेहः एव 'भक्तिः'। एषा भक्तिः एव संसारस्य उच्छेदिका अस्ति। तारतम्यसिद्धान्तः द्वैतदर्शनस्य वैशिष्ट्यम् अस्ति 'मुक्ति-तारतम्यम्'। संसारोच्छेदानन्तरं सर्वे जीवाः समानाः न भवन्ति। यथा संसारे योग्यताभेदः अस्ति, तथैव मुक्तावस्थायां अपि आनन्दस्य तारतम्यं तिष्ठति। मुक्ताः जीवाः भगवतः सदृशं रूपं भोगं च प्राप्नुवन्ति, किन्तु ते ईश्वरात् पृथक् एव तिष्ठन्ति। संसारोच्छेदः नाम जीवस्य अस्वतन्त्रतायाः ज्ञानं भगवत्परतन्त्रतायाः स्वीकारश्च। यदा जीवः जानाति यत् 'विष्णुः सर्वोत्ततः, अहं तस्य दासः', तदा तस्य अज्ञानं नश्यति, सः च भगवतः नित्यधाम्नि प्रविशति।

शैवदर्शनदृष्ट्या संसारोच्छेदः -

शैवदर्शने संसारः न तु मिथ्या अद्वैतवेदान्तवत्, अपितु परमशिवस्य स्वातन्त्र्यशक्तीत्यस्य विलासः अस्ति। आत्मा चैतन्यस्वरूपः अस्ति, तस्य अज्ञानमेव संसारः। "चैतन्यमात्मा"[२२] । अत्र संसारोच्छेदस्य अर्थः जगतः विनाशः न, अपितु 'पशुभावस्य' विनाशः तथा शिवत्वस्य प्राप्तिः अस्ति[२३]। संसारस्य कारणं शैवमते जीवः 'पशुः' कथ्यते, यः पाशैः बद्धः अस्ति। एते पाशाः त्रिविधमलाः सन्ति- आणवमलः, मायीयमलः, च कार्ममलः[२४]। एतैः मलैः आवृतः जीवः स्वस्य अनन्तशक्तिं विस्मृत्य आत्मम् अल्पज्ञम् अल्पकर्तारं च मन्यते। एतदेव संसारः इति उच्यते। काश्मीरशैवदर्शने संसारोच्छेदः 'प्रत्यभिज्ञा' इति उच्यते। यदा साधकः गुरोः अनुग्रहेण शक्तिपातेन जानाति यत् अहमेव सः शिवः, तदा तस्य अज्ञानरूपः संसारः विनश्यति। आचार्यप्रवरः अभिनवगुप्तपादः कथयति यत् मोक्षः न तु कुत्रचित् गमनं, न च कस्यचित् नूतनस्य वस्तुनः प्राप्तिः, अपितु स्वस्वरूपस्य स्फुरणम् एव। "मोक्षो हि नाम न लोकान्तरगमनं, नापि प्राणापायः"[२५]। पञ्चकृत्यप्रक्रियायां संसारोच्छेदः एवं वर्तते, परमशिवः पञ्चकृत्यानि करोति- सृष्टिः, स्थितिः, संहारः, तिरोधानं, तथा अनुग्रहः। यदा परमेश्वरः जीवेषु अनुग्रहं करोति, तदा तिरोधानशक्तेः प्रभावः समाप्तः भवति, येन संसारस्य उच्छेदः निवृत्तिः जायते।

जैनदृष्ट्या संसारोच्छेदः -

संसारस्य कारणम् आस्रवः बन्धश्च जैनदर्शने जीवः स्वभावतः अनन्तचतुष्टयसम्पन्नः अनन्तज्ञान-दर्शन-वीर्य-सुखमयः अस्ति[२६]। किन्तु मिथ्यात्वम् अज्ञानं तथा 'कषायाः' राग-द्वेष-क्रोधादयः इति कारणैः पुद्गलपरमाणवः कर्मरजांसि आत्मना सह सम्बद्धाः भवन्ति । एष एव 'बन्धः' संसारः च उच्यते। संवरः निर्जरा च संसारस्य उच्छेदाय द्वे प्रक्रिये अनिवार्ये स्त। संवरः नूतनकर्मणां आगमनस्य रोधः। 'आस्रवनिरोधः संवरः'[२७] अर्थात् आस्रव' इत्यस्य अर्थः अस्ति- कर्मपुद्गलानाम् आत्मनि आगमनम्। यदा योगकषायवशात् कर्मपरमाणवः आत्मना सह बद्धाः भवितुं प्रविशन्ति, सा प्रक्रिया 'आस्रवः' कथ्यते। तस्य आस्रवस्य प्रतिबन्धः अथवा निरोधः एव 'संवरः' अस्ति। संवरस्य द्वौ भेदौ। भावसंवरः- यदा आत्मनः परिणामेषु तादृशं परिवर्तनं जायते येन कर्मणां आगमनं रुध्यते, सः भावसंवरः। अयं संवरः चेतनायाः शुद्धिस्वरूपः अस्ति। द्रव्यसंवरः - परिणामस्वरूपेण पुद्गलकर्मणां प्रदेशेषु प्रवेशस्य वास्तविकः रोधः द्रव्यसंवरः कथ्यते।

आस्रवनिरोधाय जैनदर्शने पञ्च समितयः ईर्या-भाषेत्यादयः तिस्रः गुप्तयः मनो-वाक्-कायगुप्तयः, दशधर्माः उत्तमक्षमा-मार्दवादयः,

द्वादश अनुप्रेक्षाः, परीषहजयाः च वर्णिताः सन्ति। एतैः साधनैः साधकः प्रमादं कषायं च त्यक्त्वा आत्मनि स्थिरो भवति आत्मनि पूर्वसञ्चितानां कर्मणां तपसा विनाशः[२८]। यदा सर्वेषां कर्मणां समूलमुच्छेदः भवति, तदा जीवः 'बन्धमुक्तः' जायते । संसारचक्रस्य विच्छेदार्थं भगवता उमास्वामिना रत्नत्रयम् उपदिष्टम्-

"सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः[२९]॥"

क. सम्यग्दर्शनम् - अत्र सम्यग्दर्शनम् नाम मिथ्यादर्शनविपरीतं तत्त्वार्थेषु निष्कम्पनिश्चयात्मकश्रद्धा। यथा उक्तम्- "तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम्"[३०] अयं श्रद्धाभावः जीवस्य अन्तरङ्गे रागद्वेषमोहादि-दोषक्षयहेतुः भवति।

ख. सम्यग्ज्ञानम् - सम्यग्ज्ञानम् इति पदार्थः - यथार्थतत्त्वानां संशयरहितनिश्चयात्मकबोधः। "संदेहविपर्ययानध्यवसायविरहितं ज्ञानं सम्यग्ज्ञानम्"[३१] अत्र ज्ञानस्य शुद्धता अविद्याक्षयस्य कारणं भवति, यतो हि अविद्यैव संसारबन्धस्य मूलम्। संशयरहितं वस्तुस्वरूपज्ञानम्।

ग. सम्यक्चारित्रम् - यत् रागादिक्लेशविनिर्मुक्तं शीलरूपं आचरणम्। "रागादिव्यपरोपेतं चारित्रम्"[३२] एतत् चरित्रं विना केवलं दर्शनज्ञानाभ्यां मोक्षः न सिध्यति, यतः आचरणमेव कर्मनिर्जरायाः साधनम्। हिंसानिवृत्तिः तथा पञ्चमहाव्रतानां पालनम्। अतः एते त्रयः समवेतरूपेण एव मोक्षमार्गं सम्पादयन्ति। सिद्धपदम्संसारोच्छे-दानन्तरं जीवः ऊर्ध्वगतिं प्राप्य 'सिद्धशिलायाम्' अवतिष्ठते। सः पुनः संसारे जन्म-मरणचक्रं न आगच्छति। अस्मिन् पदे जीवः स्वस्य 'अनन्तचतुष्टयं' प्राप्नोति। एषा एव केबलज्ञानावस्था। जैनदृष्ट्या संसारोच्छेदः नाम कश्चन ईश्वरस्य अनुग्रहः न, अपितु आत्मनः स्वप्रयत्नेन तपसा कृतः कर्मविनाशः अस्ति।

बौद्धदर्शने संसारोच्छेदः -

बौद्धदर्शने "संसारोच्छेदः" इति तत्त्वं परमपुरुषार्थरूपेण निरूप्यते, यत्र जन्ममरणप्रवाहस्य अनादिसंसारचक्रस्य च मूलकारणनिवृत्तिः साध्यते। अयं विचारः गौतमबुद्ध इत्यस्य उपदेशेषु प्रतिपादितः, विशेषतः पालि-निकायग्रन्थेषु विस्तरेण दृश्यते। संसारः नाम अविद्या–तृष्णा–कर्मसंस्कारसमुत्थितः दुःखमयः प्रवाहः, यत्र सर्वे संयोगाः अनित्यत्वेन, दुःखत्वेन, अनात्मत्वेन च परिगण्यन्ते। यथा धम्मपद[३३] उक्तम्- "अनिच्चा वत सङ्खारा" इति; अस्य भावः-सर्वे संस्काराः क्षणभङ्गुराः, तस्मात् तेषु आसक्तिः दुःखहेतुः।

एवं संसारस्य मूलकारणं बौद्धैः "प्रतीत्यसमुत्पाद" इति सिद्धान्तेन निरूपितम्। अयं सिद्धान्तः संयुक्तनिकाय मध्ये प्रतिपादितः- "इमस्मिन् सति इदं भवति, इमस्मिन् असति इदं न भवति"[३४] इति। अस्य तात्पर्यम्- यत् संसारः कारणकार्यसम्बन्धेन प्रवर्तते, न तु स्वतन्त्रतया। अविद्या मूलकारणं, तस्मात् संस्काराः, ततः विज्ञानं, एवं द्वादशनिदानपरम्परा प्रवर्तते- अविद्या, संस्कार, विज्ञान, नामरूप, षडायतन, स्पर्श, वेदना, तृष्णा, उपादान, भव, जाति, जरा-मरणम्। अस्यैव परम्परायाः विच्छेदः संसारोच्छेदः इति उच्यते। संसारोच्छेदस्य स्वरूपं "निर्वाणम्" इति कथ्यते, यत् न कश्चित् स्थानविशेषः, किन्तु तृष्णाक्षयरूपा चित्तशान्तिः। यथा धम्मपद निर्दिशति- "निब्बानं परमं सुखं"[३५] इति। तथा सुत्तनिपात उक्तम्- "तृष्णाया क्षयो निर्वाणम्"[३६] इति। अत्र स्पष्टं यत् तृष्णाक्षय एव संसारनिरोधस्य मूलं कारणम्।

एतत् तत्त्वं चत्वारि आर्यसत्यानि नाम सूत्ररूपेण प्रतिपादितम्, यत् धम्मचक्कप्पवत्तन[३७] सुत्त मध्ये दृश्यते-"इदं दुःखं, अयं दुःखसमुदयो, अयं दुःखनिरोधो, अयं दुःखनिरोधगामिनी प्रतिपदा" इति। अत्र दुःखं संसारस्वरूपं, तृष्णा तस्य कारणं, निर्वाणं तस्य निरोधः, अष्टाङ्गिकमार्गः तस्य उपायः।

अष्टाङ्गिकमार्गः अपि तत्रैव निर्दिष्टः- सम्यग्दृष्टिः, सम्यक्संकल्पः, सम्यग्वाक्, सम्यक्कर्मान्तिः, सम्यगाजीवः, सम्यग्व्यायामः, सम्यक्स्मृतिः, सम्यक्समाधि इति। एषः मार्गः शील–समाधि–प्रज्ञा इति त्रिविधसाधनरूपेण व्यवस्थितः। यथा मज्झिमनिकाय[३८] मध्ये संकेतः-शीलसमाधिप्रज्ञाभिः एव विमुक्तिः साध्यते।

अनात्मवादोऽपि संसारोच्छेदे अत्यन्तोपयोगी तत्त्वम्। यतः आत्माभिमानेव बन्धनस्य कारणम्। यथा धम्मपद उक्तम्- "सबे धम्मा अनत्ता"[३९] इति। अस्य भावः- कश्चित् स्थायी आत्मा नास्ति, केवलं क्षणिकधर्मप्रवाहः अस्ति। एषा दृष्टिः अहङ्कारस्य क्षयकारिणी, तेन संसारबन्धो निवर्तते। तथैव क्षणिकवादः अपि बौद्धदर्शने प्रसिद्धः। सर्वे धर्माः क्षणभङ्गुराः, न किञ्चिदपि नित्यमस्ति। अयं विचारः अभिधर्मकोशमध्ये प्रतिपादितः- "क्षणिकाः सर्वे धर्माः"[४०] इति। अस्य परिणामः वैराग्यं, यत् संसारोच्छेदस्य साधनम्। एवं समग्रदृष्ट्या बौद्धमते संसारोच्छेदः न केवलं दार्शनिकविचारः, किन्तु साधनप्रधानमार्गः। अविद्यानिवृत्तिः, तृष्णाक्षयः, अनात्मदर्शनम्, अष्टाङ्गिकमार्गानुष्ठानम्-एतेषां समन्वयेन जीवः संसारबन्धनात् मुक्तो भवति। अतः निष्कर्षतः वक्तुं शक्यते- संसारोच्छेदः नाम दुःखनिरोधः, यः केवलं ज्ञानेन न, अपि तु आचरण–ध्यान–प्रज्ञासंयोगेन।

पादटीका

१.श्रीमद्भगवद्गीता,-१५.३

२.बृहदारण्यकोपनिषद्,-२.४.५

३.मुण्डकोपनिषद्,-२.२.८

४.योगसूत्रम्,-२.१५

५.योगसूत्रम्,-१.३

६.योगसूत्रम्,-२.१२-१३

७.श्रीमद्भगवद्गीता,-४.३७

८.योगसूत्रम्,-१.४८
९.नारदभक्तिसूत्रम्,-२
१०.श्रीमद्भगवद्गीता,-७.१४
११.श्रीमद्भागवतम्,-३.२९.१३
१२.बृहन्नारदीयपुराणम्,-३८.१२६
१३.श्वेताश्वतरोपनिषद्,-३.८
१४.विवेकचूडामणिः,-११
१५.मण्डूककारिका-२.३१
१६.ब्रह्मसूत्र-शाङ्करभाष्यम्,-४.१.१५
१७.श्रीभाष्यम् ,रामानुजाचार्यः-१.१.१
१८.संन्यासोपनिषद्–२/११७
१९.ब्रह्मसूत्रम्,-४.४.१७
२०.तत्त्वसङ्ख्यानम्, मध्वाचार्यः–१
२१.महाभारततात्पर्यनिर्णयः,-१.८६
२२.शिवसूत्रम्,-१.१
२३.तन्त्रालोकः, आह्निक-१
२४.प्रत्यभिज्ञाहृदयम्, सूत्रम्-९
२५.परमार्थसारः, कारिका-६०
२६.तत्त्वार्थसूत्रम्,-१.१
२७.तत्त्वार्थसूत्रम्,-९.१
२८.तत्त्वार्थसूत्रम्,-९.३
२९.तत्त्वार्थसूत्रम्,-१.१
३०.तत्त्वार्थसूत्रम्-१.२
३१.तत्त्वार्थसूत्र-१.६
३२.तत्त्वार्थसूत्र-९.६
३३.गाथा-२७७, पृ.-६७
३४.निदानसंयुत्त, सुत्त-१२.१, पृ.-५३
३५.गाथा-२०३, पृ.-४८
३६.उरगवग्ग, गाथा-१०९४, पृ.-२१२
३७.संयुक्तनिकाय-५६.११, पृ.-४२०
३८.सुत्त-४४, पृ.-३०२
३९.गाथा-२७९, पृ.-६८
४०.अध्याय-१, पृ.-१२